

Expert tafel Lessons Learned – Thema Generieke Lockdownmaatregelen

Online bijeenkomst via WebeX op dinsdag 11 augustus

Deelnemers

- 5.1.2e, Universiteit Tilburg
- 5.1.2e, Erasmus Universiteit, Onderwijsraad
- 5.1.2e, Radboud Universiteit
- 5.1.2e, Erasmus Universiteit
- 5.1.2e, Rijksuniversiteit Groningen & Aletta Jacobs School of Public Health
- 5.1.2e - COT
- 5.1.2e, zelfstandig opiniepeiler
- 5.1.2e, ABN Amro
- 5.1.2e, Rode Kruis

De aanwezige personen hebben zich de afgelopen maanden allemaal verdiept in de corona-crisis en de effecten daarvan, allemaal vanuit een andere invalshoek. Er is sprake van een grote diversiteit aan perspectieven en kennis om tafel: veiligheidskunde, economie, volksgezondheid, sociologie en onderwijs, kennis van kwetsbare groepen in de samenleving, risicomanagement, transitiekunde,.... En er zijn aanvullend nog position papers geschreven door mensen uit bijvoorbeeld ruimtegebruik, neurowetenschappen, epidemiologie die niet bij het gesprek konden zijn, die zijn gebruikt in de voorbereiding. Dit gesprek bouwt voort op die papers.

Namens de beleidsdirectie Samenleving en Covid 19 zijn 5.1.2e en 5.1.2e aanwezig. Deze directie is opgericht omdat veel van de maatregelen na de eerste crisisfase niet alleen medisch van aard zijn, maar juist breed maatschappelijk. Na de eerste crisisfase is de coördinerende rol als het gaat om voorbereiding van de besluitvorming overgegaan van de NCTV naar deze nieuwe programmadirectie, die bemenst wordt door ambtenaren uit diverse ministeries.

Gespreksbegeleiding en verslag door 5.1.2e.

Afspraken

We spreken af dat we datgene wat in dit gesprek naar voren komt op inhoud wel kunnen delen met de buitenwereld, maar dat we dat niet herleidbaar tot personen doen. De Chatham House Rule. Zo is dit verslag ook opgebouwd, behalve het laatste stuk – dat bevat een open ronde met tips en reacties met naam en toenaam. Het verslag wordt ter accordering voorgelegd door de deelnemers.

1. Verdieping naar aanleiding van geschreven position papers

De position papers waren opgebouwd aan de hand van twee hoofdvragen:

- Wat zou u, *met de kennis van nu*, het kabinet adviseren om precies weer zo te doen dit najaar om een opleving te voorkomen of, mocht hij komen, snel in te dammen? Welke elementen op het gebied van generieke lockdownmaatregelen zijn wat u betreft waard om vast te houden, te herhalen of uit te bouwen en waarom?
- Wat zou u, *met de kennis van nu*, adviseren om – op het gebied van generieke lockdownmaatregelen anders, of nieuw te doen – om een opleving te voorkomen of, mocht hij komen, snel in te dammen? En waarom?

Er zat gezien de achtergrond van de diverse mensen veel variatie in de papers. Als rode draden werden in het gesprek teruggekoppeld aan de experts:

Lessons Learned: vasthouden/blijven doen, of juist weer oppakken en aanscherpen

- Eigen verantwoordelijkheid die mensen in de samenleving namen en het draagvlak dat er onder de bevolking was/is voor de maatregelen is heel belangrijk – iets om vast te houden.
- Heldere communicatie is essentieel: een duidelijk verhaal van de overheid dat je vaak vertelt op een manier die voor iedereen duidelijk is. Ook voor mensen die laaggeletterd zijn, mensen die een andere taal spreken, jongeren, ouderen, mensen in de Randstad, mensen in de provincie....etcetera. Soms komt communicatie naar voren als een punt dat al sterk is, soms wordt benoemd dat het wat wegzakt en (weer) sterker mag. Het wordt in elk geval benadrukt als belangrijk.
- Duidelijke routekaart naar versoepeling: na de intelligente lockdown een weg naar versoepeling. Het feit dat er een weg uit de lockdown is, *en* het gegeven dat er daarbij een routekaart was, worden genoemd.

Lessons Learned: anders of nieuw

- Regionaal en lokaal maatwerk: ga niet te snel naar een generieke lockdown want dat levert teveel schade op, op maatschappelijk, gezondheids- en economisch vlak – dit wordt vaak benadrukt. Kies vanaf nu liever een aanpak specifiek gericht op wat er in bepaalde regio's of steden speelt, maak onderscheid tussen doelgroepen, maak onderscheid tussen maatregelen in binnen en buitenruimte,....
- Gebruik het *hele* palet aan maatregelen: de basismaatregelen als vertrekpunt maar ook testen, mondkapjes, handhaven, uiteindelijk is dan misschien zelfs wel weer een tijdelijke lockdown nodig... maar dan als laatste stap. Zet die dan ook in als dat echt nodig is, maar doe tot die tijd vooral wat nodig is en zorg dat vooraf helder is wanneer je welk middel gaat inzetten, op basis waarvan (werk bijvoorbeeld met stoplicht indicatoren).
- Werk op basis van brede expertise: niet alleen medische maar ook expertise vanuit allerlei verschillende invalshoeken (gedrag, sociaalwetenschappelijk, gebruik data....) is nodig. Zet dat nog veel meer in, maak die belangrijker en zet die meer op de voorgrond.
- Ondersteun mensen bij het (kunnen) volhouden: experts geven voorbeelden van dingen die de overheid in hun idee kan doen om mensen te helpen het mentaal vol te kunnen houden (bv. besteed veel aandacht aan de communicatie: benadruk dat dit een tijdelijke situatie is, maar wel eentje die geruime tijd gaat duren (kom uit de crisis-'stand'), beloon mensen – blijf niet alleen op angst inspelen maar zorg dat er een beloning is voor datgene wat mensen

goed doen zodat ze ook zien wat de meerwaarde is, betrek ze zelfs bij het bedenken van maatregelen...). En de papers bevatten ook pleidooien voor praktische maatregelen die mensen kunnen ondersteunen om het nog even vol te houden om met de coronamaatregelen en de gevolgen daarvan te kunnen leven (bv. blijf financiële steun bieden, maar misschien ook hulpmiddelen zoals mondkapjes voor bepaalde groepen,...).

In gesprek met de experts rond de vraag of ze deze rode draden herkennen of er nog aanvullingen op hebben, kwamen de volgende aanscherpingen naar boven:

Denk in termen van ‘van grof en generiek’ naar ‘fijnmazig en specifiek’

Het afstappen van generieke maatregelen is niet alleen nodig, maar ook goed mogelijk, wordt benadrukt, omdat het nog onduidelijk is of er een tweede golf komt en hoe ernstig die dan wordt (genoemd worden: de ic opnames nemen nog nauwelijks toe, het aantal overlijdensgevallen stijgt nog niet zorgwekkend). Dat vraagt erom de aandacht te verleggen. Er is wel een kans dat het virus weer opkomt, dat het weer oppopt, dat er brandhaarden ontstaan, ziet men. En diverse experts zijn ook bezorgd over wat er gaat gebeuren in het najaar als iedereen weer meer binnen zit op school en kantoor... Een opleving van het virus is dan goed denkbaar. Maar experts maken zich evenzeer zorgen over de gevolgen van te generieke maatregelen. Daarom pleiten ze voor alertheid en precisie. Er is meer en beter bekend waar de grote problemen van komen en wat daaraan gedaan kan worden. Daarom is het tijd om de generieke maatregelen te vervangen door meer precieze.

De tegenstelling of beweging is hier dus niet zozeer ‘van generiek naar lokaal’, de kern van de adviezen is: ga van grofmazig naar precieze maatregelen. Die kunnen regionaal zijn of lokaal, maar kunnen ook landelijk zijn gericht op een bepaalde sector. En men vult aan: gebruik daarbij data, en werk precies risico-gericht.

Denk na over risico-acceptatie: de uitgangspunten onder het beleid

Met die laatste term bedoelt men niet – zo wordt benadrukt – ban alle risico’s uit. Integendeel. Het thema risico-acceptatie is een belangrijk onderwerp: verschillende experts benoemen dat het voor de volgende fase essentieel is om na te denken over welke risico’s aanvaardbaar zijn en hoe je de risico’s verdeelt over groepen in de samenleving. De meningen over de vraag in hoeverre er nu wel of niet al een (groot genoeg) gezondheidsrisico geaccepteerd wordt in het huidige beleid, lopen wat uiteen. Maar als het gaat om de toekomst dan benadrukken de experts over het algemeen dat het niet wenselijk is om vol in te zetten op het uitbannen van alle gezondheidsrisico’s – omdat de kosten voor 0% risico op gezondheidssvlak te hoog zijn (los van de vraag of het haalbaar is). Het is belangrijk om gezondheids-, economisch en het maatschappelijk belang *allemaal* mee te nemen in de afwegingen. En dat ook duidelijk te *communiceren*. De experts geven de vraag mee aan de overheid om hier een keuze in te maken: wat is de risico-acceptatie die onder het beleid ligt? (Dit hoeft overigens niet altijd dezelfde te zijn, tijdens een piek kan de drempelwaarde lager liggen dan voor de duur van de pandemie). Een fundamenteel punt. Waar ook een lastig gesprek onder ligt, over wat je wel en niet aanvaardbaar vindt als overheid: dat gesprek is nodig. En wat de experts betreft op korte termijn – de scholen gaan bijvoorbeeld straks weer open, wordt als voorbeeld genoemd. Daar wordt

het al actueel, zeker op plekken waar leerlingen achterstand hebben opgelopen en/of waar een lerarentekort is. Als er nou een nieuwe ervaring komt, welke keuzes maak je daar dan in?

Dit vraagt, zo wordt aangevuld, ook goed nadenken over de indicatoren die als vertrekpunt of doel worden genomen. Nu is de IC capaciteit een belangrijke indicator waarop gestuurd wordt, ook vanuit het idee dat als de IC capaciteit overbelast wordt de rest van de zorgketen ook zwaarder belast is. Maar het zou best wel eens zo kunnen zijn dat een groot aantal mensen dat een milde variant van corona heeft nog een groter effect heeft op de maatschappij dan een hoge IC bezetting, betoogt een expert. Dus kijk voor de volgende fase goed naar de indicatoren die centraal komen te staan om het beleid op te baseren en overweeg daarbij ook zachtere /out patient factoren mee te nemen, is het pleidooi.

Baseer het beleid op een breder palet aan deskundigheid

Een gerelateerd punt is dat van het bredere palet aan deskundigheid. Op verschillende plekken in het gesprek zeggen de experts daar wat over, we bundelen een aantal opmerkingen hier. Diverse experts benadrukken dat de overheid zich wat hen betreft voor de maatregelen laat adviseren door experts uit meerdere disciplines. Dat maakt een bredere afweging van beleidsmaatregelen mogelijk. Net zoals ook de bestuursstructuur nu weer integraler wordt (beleid in de ministerraad met alle ministeries vertegenwoordigd, planbureaus komen weer in hun rol – nu de crisisorganisatie nu is overgegaan in programmadirectie) is het ook nodig om de advisering breder in te richten en met name ook meer gedragswetenschappers en dataspecialisten te betrekken (maar ook andere disciplines worden genoemd) bepleit men. Sommige deskundigen zijn daarbij heel expliciet over de inrichting daarvan: zij adviseren het OMT en RIVM meer een rol in de achtergrond te geven: zij adviseren immers alleen, de overheid neemt de besluiten. Laat de woordvoering dan ook doen door de bewindspersonen als degenen die het beleid uitdragen, stellen zij. Enkelen verwijten het RIVM een tunnelvisie en hebben bovendien het beeld dat ze teveel invloed hebben en onvoldoende afhankelijk van het ministerie opereren. Er zijn ook geluiden van experts die daar neutraler in staan. Maar het pleidooi voor een andere basis van het maatregelenbeleid, met meer oog voor maatschappelijke en economische impact naast gezondheid en daarbij veel preciezere specifiekere maatregelen dan de generieke lockdown, wordt breed gedeeld - evenals het idee dat daar dan een breder palet aan ervarings- en expert kennis voor nodig is.

Richt een systeem in om adaptief beleid te voeren: zorg dat je kan blijven leren

Diverse experts benadrukken ook dat de adviezen niet de indruk moeten wekken dat de overheid nu naar 'een nieuw beleid' kan... Of dat je nu 'eenmalig' lessen kan trekken. Integendeel: het adaptieve vermogen van het beleid is belangrijk, benadrukken zij: het is essentieel dat de overheid in de toekomst lessen blijft trekken, blijft leren en schakelen, want de epidemie is nog niet weg, en dat duurt ook nog wel even. De kennis neemt ook nog steeds toe. En de situatie is nog zo veranderlijk dat dat vasthouden van wat je nu doet niet zoveel zin heeft.

Het belang van het benutten van kennis wordt daarbij onderstreept, met adviezen als:

- Er komt continu nieuwe kennis beschikbaar: uit andere landen, uit beleidsexperimenten, uit onderzoek...., zorg dat je een systeem en aanpak hebt om die nieuwe kennis continu naar binnen te halen en het beleid aan te passen – gebruik makend van die kennis en inspeland op nieuwe, veranderende, omstandigheden.
- Zorg dat je de kennis uptodate hebt en beschikbaar: maak bijvoorbeeld een ‘rollend document’ waar alle nieuwe wetenschappelijke inzichten over het virus in worden bijgehouden.
- (Aan het eind in de open ronde wordt hier nog een advies aan toegevoegd over rolling grants en financiering).

Zet in op voorzichtigheid – niet op angst

Het thema ‘angst’ komt diverse keren terug bij de experts. Men wijst erop dat te lang inspelen op angst het draagvlak voor maatregelen zal verminderen: mensen en de maatschappij houden het niet vol om hun gedrag 1 of 2 jaar op angst te baseren, dan ontstaan ook tegenbewegingen en weerstand. Ook wordt genoemd dat angst een prijs heeft, bijvoorbeeld als het gaat om mentale gezondheid.

Verschillende experts benadrukken dat de overheid nu teveel en onnodig de angst aanwakkert, door zowel de inhoud van het beleid als door de stijl van communiceren. Anderen wijzen er op dat ook los van de maatregelen of de communicatie er al angst en bezorgdheid onder de bevolking is: voor het virus, voor een tweede golf. Die beïnvloedt het gedrag van mensen al (bijvoorbeeld consumentengedrag), en ook hun mentale gezondheid (denk aan jongeren en ouderen). En er wordt genoemd dat de overheid soms de angst van de bevolking volgde, bijvoorbeeld bij het sluiten van de scholen in maart, reagerend op zorgen bij ouders en scholen zelf.

Hoe men ook naar het huidige beleid kijkt, vrijwel iedereen aan tafel benadrukt dat het belangrijk is dat de overheid voor de volgende fase de voorzichtigheid blijft aanmoedigen, zonder de angst (verder) aan te wakkeren – bedoeld of onbedoeld.

Op de vraag wat daarbij kan helpen noemt men zaken als:

- Deel alle kennis over het virus zo open en eerlijk mogelijk. Laat zien wat je weet, maar ook wat je niet weet. Informeer over waar risico’s liggen en waar ook niet (als voorbeeld wordt genoemd dat voor een jongere de kans om ziek te worden of te overlijden aan corona na een feestje minimaal is: dat zou duidelijker kunnen worden benoemd, dat hoort ook bij precies beleid). En stel alle data, modellen en wetenschappelijke kennis over het virus beschikbaar voor beleidsmakers en ook voor publiek zodat mensen die dat willen en kunnen hun eigen verdieping kunnen zoeken.
- Zorg voor een duidelijke onderbouwing (evidence based) onder je maatregelen en communiceer die ook: wat is de kennis of argumentatie die er onder ligt? Zeker als maatregelen verschillend gaan zijn (voor ene sector wel, voor andere niet, in ene periode wel, in andere niet) dan wordt dat nog belangrijker.
- Pas openlijk je inzichten aan als het na een tijdje anders blijkt te liggen en communiceer dat dan ook.

- Voorzie cijfers altijd van een referentiekader: wat betekent deze vermeerdering/vermindering... is het iets om je zorgen over te maken of niet? Biedt context en een breder verhaal: waar werken we naar toe, hoe proberen we het onder controle te houden met elkaar?
- Zorgen dat je in je communicatie niet dreigend bent (als jullie... dan komt er een nieuwe uitbraak, of tweede golf...) maar richt je op wat mensen wel kunnen doen.
- Zorg voor een positieve boodschap: waar werken we naar toe? Mensen zijn weer toe aan een perspectief.
- Maak er maatwerk van: verschillende groepen beleven het virus en de gevolgen van de maatregelen anders en hebben dus ook wat anders nodig. In sommige groepen in de samenleving lijkt nu eerder een gebrek aan angst te ontstaan: diverse recente uitbraken zijn vooral in prive-settings ontstaan, waar mensen in kleine ruimtes bij elkaar komen, uitbundig zijn, en er een soort spreader-situatie ontstaat. Er zijn groepen die bijna vanuit een soort burgerlijke ongehoorzaamheid risico's opzoeken. Wat ligt daaronder? Wat hebben die mensen nodig? Hoe kan je hen bereiken? Het helpt niet om in algemene termen te praten over de angst in samenleving: kijk naar specifieke segmenten.
- Stel mensen gerust waar dat kan. De enorme stijging van de staatsschuld is bijvoorbeeld niet echt een probleem. Benoem dat ook (gebeurt al enigszins door De Nederlandse Bank en Ministerie van Financiën, maar dat kan misschien nog sterker).

2. Verdieping op specifieke thema's

De experts zijn vervolgens verdiepingsvragen voorgelegd.

3. **Wat zijn jullie beelden bij de invulling van een 'regionale lockdown', of 'regionale/lokale maatregelen' of, beter, 'zo precies moeilijke maatregelen'. Hoe kan dat praktisch invulling krijgen? Hoe kan je dan bijvoorbeeld goed omgaan met de spanning die er zit tussen navolgbaarheid en uitlegbaarheid en de ruimte die je wilt hebben op lokaal en doelgroepniveau.**

Hier komen een aantal suggesties naar boven van de experts, waarin deels hun diverse expertise in doorklinkt. De adviezen bouwen op elkaar voort, en/of kunnen naast elkaar bestaan. We vatten ze hieronder samen.

Het eerste idee dat naar voren wordt gebracht is om te werken met een **regionaal dashboard** dat forward guidance biedt, zowel bij het verstrengen als bij het versoepelen van de maatregelen. Een dashboard dat niet alleen **data** biedt, maar ook een **stoplichtsystematiek** met transparante indicatoren: wanneer gaan we ingrijpen? (indicatoren die iedereen kan zien en navolgen en bekritisieren als hij wil) Dat biedt een kader aan de hand waarvan (lokale) bestuurders kunnen ingrijpen of juist loslaten op een

navolgbare manier.

- Ten aanzien van de **data** worden nog de volgende adviezen gegeven:
 - Gebruik niet alleen gezondheids/virusgerelateerde gegevens zoals 'aantallen testen' en 'aantallen positieve gevallen', maar kijk ook naar data die al 'buzz' en drukte aangeven, als voorspeller voor toename aantal besmettingen, nog voor er besmettingen zijn, denk aan: pindata, mobiele telefoondata...(VS wordt hier als voorbeeld genoemd). Die kunnen inzicht geven in de hoeveelheid activiteit in een gebied, en als je weet dat er een correlatie is tussen die activiteit en besmettingen dan kan je preventief ingrijpen, zo is de gedachte.
 - Neem ook de niet-medische effecten van de lockdown mee in het regionale dashboard (denk aan eenzaamheid, werkloosheid ...) De coronabarometer.nl uit Noord-Nederland wordt hier als voorbeeld genoemd – dat maakt het mogelijk om beslissingen over versoepeling of verstrenging ook mede daarop te baseren.
 - Wees royaal met de gegevens die je openbaar maakt, de AVG is de grens maar daarbinnen kan er veel. De gedachte erachter is dat er in Nederland veel mensen zijn die met data overweg kunnen en dat ook interessant vinden. Als je de gegevens beschikbaar maakt kunnen zij constructief meedenken en analyseren (wisdom of the crowd) – en dan helpt het als je vanuit dezelfde dataset opereert. Een tweede gedachte is dat transparantie heel belangrijk is als overheid: bij maatregelen die vrijheden van mensen inperken is het belangrijk om ook te laten zien op welke modellen en data je dat baseert.
- Ten aanzien van het aspect '**regio**' waarschuwt men voor het gevaar van versnippering als de regio's te klein zijn. Dat zou onduidelijkheid kunnen voeden bij mensen, en handhaafbaarheid en navolgbaarheid van maatregelen ingewikkelder maken. Dit vraagt goede keuzes. Een indeling in 6-7 gezondheidsregio's wordt geopperd.

Als het gaat om navolgbaarheid en uitlegbaarheid van de maatregelen (zowel als het gaat om verstrenging als versoepeling) wordt een zorg geuit rond met **name kwetsbare groepen in de maatschappij**. Bij de eerste golf van maatregelen en de communicatie daarover ontstond bij bepaalde groepen al verwarring, wordt aangegeven: oudere mensen die zich afvroegen of het raam wel open mocht of dat corona dan kon binnenkomen, mensen die zich afvroegen of je winkelwagentjes wel of niet kon aanraken...Het regionaal maken en aan/uit zetten van maatregelen zou alleen maar grotere verwarring kunnen oproepen. Zeker omdat er internationaal ook andere maatregelen gelden en maatregelen bepaalde groepen pas met een vertraging bereiken: in de eerste golf bleek dat het soms 2/3 weken duurt voordat informatie uit een persconferentie sommige mensen bereikt (denk aan: mensen zonder internet, mensen met taalbarrière, laaggeletterden...). Het advies dat hierbij gegeven wordt: houd het zo simpel mogelijk, laat één instantie de maatregelen nemen bijvoorbeeld, en/of houd de set variabelen waarmee je schuift klein, zodat de variatie niet oneindig kan zijn. Dan krijg je boodschappen als: '1,5 meter afstand geldt altijd, en in de Randstad wordt het nu verplicht om komende maand een mondkapje te dragen in de openbare ruimte' - en benoem dan ook wat de Randstad is. Houd het simpel en compact. En leg ook uit waarom een maatregel genomen wordt. Er is een groep mensen die niet veel aan heeft een uitgebreide dataset waar ze zelf uit kunnen afleiden hoe het ervoor staat, zelfs een persconferentie is soms te ver weg. Zorg dat zij ook worden meegenomen in alles wat je doet en dat het ook voor hen navolgbaar is, is het pleidooi.

Een derde advies gaat over een nieuw **groot verhaal van de overheid** om mensen mee te nemen in de nieuwe maatregelen. 'Een tweede golf voorkomen' of 'IC capaciteit' beschermen is te algemeen voor de fase die komt, vinden verschillende experts – ze houden een pleidooi voor een nieuw verhaal omdat dit context biedt, waarbinnen de interventies dan vervolgens een logica krijgen. Een van de experts vat de belangrijkste elementen die het verhaal wat hen betreft zou moeten bevatten ongeveer als volgt samen:

- Benoem: 'het virus is er en blijft nog een tijdje. De anderhalve metersamenleving is geen eindstation, maar we zullen nog wel een tijdje voorzichtig moeten blijven met elkaar, en dat moeten we echt samen doen.'
- Laat zien wat je weet van het virus (het gedraagt zich zo, de kans dat je op de IC komt is heel klein, dit weten we over hoe en waar je besmet kan raken en wat daarvan de gevolgen zijn) en wat nog *niet*, wees transparant. Benoem wat je hebt geleerd.
- Wees er expliciet over dat het weer gaat opvlammen, dat dat blijvend is dat je als het weer oppopt het samen weer wilt uitdoven, kleiner maken.
- En dat dat dus ook betekent: verschillende maatregelen op verschillende momenten en verschillende plekken.
- Benoem eerlijk de risico's (voor verschillende groepen kan dat anders zijn) en maak die concreet
- Laat zien dat je geleerd hebt van de eerste fase en dat je dat blijft doen: dat je internationaal blijft kijken, dat je nieuwe literatuur blijft raadplegen.

Hierbij wordt later nog benoemd dat het belangrijk is dat het verhaal zich richt op wat er *wel* kan (zie volgende punt).

Een dergelijk verhaal kan context bieden en zorgen dat er een lange termijn perspectief ontstaat waarbinnen de kleinere bewegingen en bijstellingen een kader krijgen (en minder voelen als 'ad hoc'), is de gedachte.

Hierop komt de aanvulling dat er het wel belangrijk is dat grote verhaal dan ook klein te maken voor verschillende doelgroepen, een pleidooi om naast een 'technocratisch perspectief' ook een sociaal-psychologisch en maatschappelijk perspectief te zetten. Verschillende groepen hebben verschillende benaderingen nodig: in dezelfde stad zijn grote verschillen tussen wijken. De ene wijk kijkt wel de persconferentie en de andere gaat dat nooit doen. Maar die zien wel dat er verschillen zijn: dat ze niet naar hun favoriete voetbalclub mogen, maar dat de stranden wel vol liggen, bijvoorbeeld. Jongeren hebben andere zorgen en communiceren via andere kanalen. Het advies is om verschillende groepen verschillend te benaderen. En mensen die niet via de formele kanalen te bereiken zijn op te zoeken door communities in te gaan: praten met de imam, met de voorzitter van de voetbalclub kan helpen om te ontdekken hoe je mensen wel kunt bereiken. Een fijnmazige aanpak. De toon is daarbij essentieel, benadrukt men: het gaat erom de dialoog op te zoeken en niet vanuit boosheid of 'opleggen' te vertrekken maar te onderzoeken wat mensen bezighoudt, wat ze nodig hebben om zich aan de regels te houden en soms ook of het soepeler kan. Mensen willen serieus genomen worden.

De experts benoemen zowel de positieve kansen van deze aanpak (door mensen via maatwerk te benaderen zorg je dat de boodschap ze bereikt, kun je kijken waar je kunt ondersteunen, en kun je ook constructieve eigen ideeën ophalen) als de mogelijke negatieve gevolgen als je het niet doet (dan ontstaat er onbegrip, brokkelt draagvlak af, gaan dingen 'ondergronds').

Tenslotte benadrukken enkele experts met kracht bij dit punt dat alles valt of staat met de **juistheid en effectiviteit van de maatregelen en evidence-based blijven werken**. Ze wijzen erop dat er inmiddels meer bekend is over waar mensen worden besmet en wanneer: de superspreading events, waarbij mensen binnenshuis in grote groepen bij elkaar zijn zonder goede ventilatie, zijn een heel belangrijke bron. Men roept op om niet alleen vast te houden aan de anderhalve meter en hygiëne maatregelen maar ook echt **serieus** te kijken naar de rol van superspreading events en ventilatie en verschil te maken tussen maatregelen in de buitenlucht en binnen. Hiervoor worden ook literatuurbronnen aangedragen, die zijn in de position papers verwerkt. Hierbij komt nog de aantekening dat het er nu soms (teveel) op lijkt dat plekken die een adres hebben heel strak worden benaderd (horeca) en dat informele plekken en activiteiten in de samenleving zoals bruiloftsfeesten of dansfeesten waar je geen brief naartoe kan sturen en mensen niet kunt beboeten meer wordt losgelaten....Het pleidooi is: kies duidelijk en trek een lijn.

Een aantal experts heeft sterk het gevoel dat de overheid in navolging van het RIVM nu nog te star vasthoudt aan een aantal bekende zaken en te weinig open staat voor **nieuwe inzichten**, bijvoorbeeld rond ventilatie en superspreading en houdt een stevig pleidooi om dat serieus te gaan nemen en maatregelen hierop te gaan baseren. Anderen houden het meer algemeen en benadrukken: zorg dat je als overheid bovenop 'het nieuws' blijft zitten, kijk uit voor tunnelvisie (niets menselijks is ook de overheid en RIVM vreemd, dat overkomt iedereen) dus blijf jezelf challenge, luister goed, en maak het ook mogelijk om bij nieuwe inzichten ook toe te geven dat je het anders bent gaan zien. Dat vraagt dat je daar bestuurlijk de ruimte voor maakt en een gespreks sfeer creëert die niet verwijtend is.

Het belang van effectieve maatregelen wordt stevig onderstreept: hoe je die vervolgens communiceert volgt daarop. Goed beleid begint ermee dat de maatregelen effectief zijn. Er hoort een ratio achter een maatregel te zijn, wordt benadrukt. Met een voorbeeld: als een besmetting in een café wordt veroorzaakt doordat men zich structureel niet aan de regels houdt dan is daar een andere maatregel nodig dan wanneer er een geval was waarin een iemand uit de bediening op een avond mensen heeft besmet omdat hij te dichtbij kwam en nog niet wist dat hij zelf besmet was. Als de maatregel klopt dan is die ook als vanzelf beter te communiceren is de gedachte.

We zijn hiermee eigenlijk al beland bij de tweede verdiepingsvraag.

4. Het beperken van het aantal contacten tussen mensen is een sleutel. Wat zijn manieren om dat zo slim mogelijk te stimuleren? Aan welke 'knoppen' kunnen we dan het best draaien? Bijeenkomsten toch weer verbieden, naar een bubbel toe? Welk palet kan de overheid het best inzetten om hier zo goed mogelijk aan te werken? Hier is veel om te

doen, vanuit de gedachte dat social distancing de meest effectieve manier is om te voorkomen dat het virus zich verder verspreid is te verwachten dat er meer discussie en verwarring zal ontstaan als er verschillen in maatregelen op dit gebied ontstaan.

De experts draaien de vraag om. Ze pleiten ervoor om niet te kijken vanuit het beperken van het aantal contacten maar om te vertrekken vanuit risico: *waar* moet je het aantal contacten beperken om het risico te beperken? En... waar wil je de contacten misschien wel juist *versterken*? De hoofdvraag is wat hen betreft niet: hoe krijgen we minder contacten maar hoe voorkomen we contacten die gevaarlijk kunnen zijn en hoe zorgen we dat andere contacten die de laatste tijd wat meer zijn weggezakt, maar die wel belangrijk zijn voor welzijn, economie of andere redenen, weer tot leven kunnen komen?

Dat hoort wat hen betreft bij de komende fase. De focus zou volgens de experts niet meer alleen op dempen moeten liggen maar ook op het juist weer openen. Als voorbeeld wordt het openbaar vervoer genoemd: Nederland heeft goed functionerend openbaar vervoer nodig. Tegelijk zit het gebruik ervan nu nog maar op 30%, dus het is heel belangrijk om vertrouwen in OV weer terug te krijgen zodat mensen er weer meer gebruik van gaan maken.

Deze insteek brengt een andere manier van kijken naar interventies mee: bijvoorbeeld: focus op superspreading events en laat andere interventies even achterwege.

Verder wordt als advies gegeven om voor specifieke maatregelen in gesprek te gaan met de maatschappij (denk aan brancheverenigingen) om te kijken hoe je het openen en soms ook het terugschakelen in een sector kan vormgeven.

De experts plaatsen de kanttekening dat hier specifieke expertise voor nodig is, die niet medisch is. Misschien stuit je op weerstand bij het opschalen van contacten (door aarzeling en angst), dan is het belangrijk om **gedragswetenschappelijke** expertise in te zetten (sociale psychologie, sociologie, economie..). In Londen heeft men bijvoorbeeld nu programma's in de ondergrondse om te zorgen dat mensen weer meer de metro gaan gebruiken (zichtbaar schoonmaken, folies op de trappenhuizen,...) Dit sluit aan bij een eerder pleidooi voor bredere expertise dan medische.

Diverse experts benadrukken om het beleid te enten op **het idee dat mensen in principe wel willen**. Ook mensen die zich niet aan de maatregelen houden. Ga ervan uit dat ze de boodschap rond de basismaatregelen wel snappen (vermijd grote drukte, was handen en houd afstand) maar *onderzoek* wat er aan de hand is als ze die niet opvolgen (kunnen ze niet, willen ze niet om een bepaalde reden, weten ze het niet...). en kijk vervolgens wat je *kan doen om het wel te gaan doen of mogelijk te maken*. Benut daarbij ook hun eigen

kennis, inzichten en creativiteit.

Kwetsbare groepen zoals migranten, sekswerkers, daklozen hebben soms veel barrières om bepaalde maatregelen op te volgen. Dus kiezen ze er bijvoorbeeld dan toch voor om naar hun werk te gaan, hoewel ze daar dan te dicht op andere mensen staan, omdat ze bang zijn dat ze anders hun baan kwijtraken. Sekswerkers kiezen soms voor de illegaliteit omdat ze de inkomsten niet kunnen missen en geen beroep kunnen doen op overheidsmaatregelen. Jongeren gaan soms toch naar feestjes omdat ze behoefte hebben aan sociale contacten. Omdat ze eenzaam zijn of heel klein wonen. Sommige mensen geven hun contacten niet aan de GGD, omdat ze daar schade van verwachten, of omdat ze denken dat het niet echt nodig is.... Dit zijn voorbeelden die genoemd worden.

Door met doelgroepen in **gesprek gaan**, ook gemarginaliseerde, kun je als overheid ontdekken wat mensen beweegt om bepaald gedrag wel of niet te vertonen, geven de experts aan. En daarbij past een specifieke aanpak: jongeren willen op een andere manier uitleg krijgen dan ouderen. Arbeidsmigrant en mensen die de taal niet machtig zijn hebben weer iets anders nodig. De experts raden aan om mensen uit de communities in te zetten om het gesprek te helpen voeren: zoek imams en leiders van kerkgemeenschappen, supportersverenigingen, informele communities, ga in gesprek met brancheverenigingen, beroepsverenigingen, Vluchtelingenwerk, Leger des Heils, Rode Kruis, bewonersorganisaties en andere groepen die contact hebben ook met kwetsbare groepen, zoals het Healthy Aging Network Noord Nederland (als voorbeeld). De experts benadrukken: die organisaties zijn nu eigenlijk niet betrokken maar die werken elke dag met heel kwetsbare groepen in de samenleving, arme groepen, jongeren, migranten.

Er wordt met name bij die laatste soort organisaties ook een gevaar benoemd: de eerste subsidies van dit soort groepen dreigen ingetrokken te worden in het kader van bezuinigingen, net nu je ze eigenlijk heel hard nodig gaat hebben. Het advies is: kijk daar mee uit, je zou ze juist moeten beschermen, ondersteunen en betrekken en benutten- zij kunnen juist zorgen dat je mensen door de crisis helpt.

Deze organisaties en personen kunnen zowel helpen met het **uitleggen** van maatregelen (ook als die veranderen), maar diverse experts benadrukken dat het hen vooral gaat om **luisteren en meedenken**.... Als je geen mondkapje kan betalen, hoe zou het dan kunnen worden opgelost? Dan gebruik je de kennis en het vernuft van de mensen zelf. Onderschat dat niet, wordt bepleit

Hieraan gekoppeld komt ook het advies om specifiek te kijken welke kwetsbare mensen in

groepen het eigenlijk heel goed doen: niet mensen in een kwetsbare positie vergelijken met mensen in een bevoorrechte positie, maar juist kijken naar mensen in een kwetsbare positie die zich goed door de crisis heen slaan. Als voorbeeld wordt een onderzoek naar de 'healthy poor' genoemd: dat gaf veel concrete aanknopingspunten voor wat mensen in een vergelijkbare positie kunnen doen. Zo'n waarderend onderzoekende insteek is heel opbouwend en effectief.

Het gaat de experts hier overigens niet alleen om het contact met de individuele burgers. Ook wordt gewezen op de **instituties** die wel trouw willen blijven aan de maatregelen maar soms in ongemakkelijke situaties terecht kunnen komen richting hun achterban. Zou een social broker daar niet bij kunnen helpen om de dialoog constructief en de samenwerking optimaal te houden? Als er spanning ontstaat tussen een lokale overheid en een moskee (het voorbeeld van Bergen op Zoom wordt genoemd), tussen een directeur van een school en de oudervereniging, tussen een zorginstelling en cliëntenraad.... Het is makkelijk ontstaan omdat er verschillende belangen en soms verschillende leefwerelden zijn.

Daarnaast kan de overheid ook in de **rechtstreekse eigen communicatie met burgers** het beste praten vanuit een handelingsperspectief: wat kan je concreet doen? Een praktisch voorbeeld wat hier genoemd wordt is de Cambridge University App: daarin staat hoe je als lokale overheid maar ook als ondernemer of huishouden voor jouw specifieke activiteiten kan doen om besmetting te voorkomen. Misschien kan die een Nederlandse vertaling krijgen? Een ander idee dat wordt geopperd is om als overheid een concreet appèl te doen op solidariteit, mocht er een tweede generieke lockdown komen. Maak dan concreet hoe mensen dat kunnen doen door bijvoorbeeld mensen met een grote tuin op te roepen de ruimte in het park vooral te laten aan mensen zonder buitenruimte. Of door zelf er niet op uit te gaan als dat niet hoeft, om zo een ander die er wel op uit moet te beschermen. Hoe specifiek je het maakt, is de gedachte, hoe makkelijker je het maakt voor mensen om eraan mee te doen.

Uit de groep komt het pleidooi om veel meer nog **de dialoog op te zoeken met organisaties en instituties uit de maatschappij**. Bijvoorbeeld maatschappelijke coalities te sluiten of een appèl te doen op schooldirecteuren om aandacht te hebben voor kwetsbare leerlingen als de scholen straks weer open gaan: 'u weet wie ze zijn, waar ze zitten, mogen we u vragen daar zoveel mogelijk iets voor te organiseren?'. Er wordt benoemd dat men het gevoel heeft dat het bestuurlijke gesprek tot nu toe nog te veel over de maatregelen zelf is gegaan en de noodverordeningen en dat het in de toekomst meer zou mogen gaan over lokale situaties, specifieke groepen, ... en dan niet ad hoc, aan de hand van een uitbraak of een incident. Maar aan de hand van het grotere verhaal (eerder genoemd). Dan mag de overheid best een appèl doen op de instituties en een uitnodiging om het samen te doen. Het gezag van de overheid is groot, is het gevoel.

Wat al deze voorbeelden gemeen hebben, en wat veel experts op hun eigen manier benadrukken is **uitgaan van de goede wil, wijsheid en creativiteit** en het **creëren van een handelingsperspectief**. Zoals een van de experts het uitdrukt: help mensen (individueen maar ook instituten: schooldirecteuren, directeuren van zorginstellingen) om te ontdekken hoe ze het risico om aan het virus bloot te staan of het te verspreiden kunnen verminderen en hoe ze een constructieve rol kunnen vervullen.

Op verschillende punten in het gesprek wijzen experts er bovendien op dat **handhaven** wel degelijk ook belangrijk is om vol te houden. Soms betekent helpen: informeren, communiceren, ondersteunen... op andere momenten betekent het de deur dicht doen: stoppen of handhaven. Maar ze wijzen er ook op dat handhaven op plekken en momenten waar mensen dat als onterecht ervaren of waar ze geen middelen hebben om te voldoen aan de maatregelen, *contraproductief* werkt.

Veel van het bovenstaande gaat over het 'hoe' van het realiseren. Er wordt ook nogmaals met klem gewezen over het belang van een goede interventielogica die onderliggend is – een thema dat eerder ook al aan de orde kwam toen het ging over risico-acceptatie en later bij het grotere verhaal onder specifieke maatregelen die je neemt. Wat is de **'why' achter je 'how'...** ? Soms zal het inzetten van maatregelen in de volgende fase namelijk neerkomen op het kiezen tussen twee kwaden, legt een expert uit. Stel dat de scholen weer (tijdelijk) dicht moeten: sommige kinderen gaan daardoor veel harder geraakt worden dan anderen, en het risico dat ze lopen op schade daardoor is misschien ook wel groter dan het risico dat ze lopen op een gevaarlijke besmetting met het virus. Een overheid moet hier keuzes in maken en het **lastige gesprek over voeren** is het pleidooi. *Vooraf*. Zodat je bijvoorbeeld bij een nieuwe schoolsluiting een interventielogica hebt langs de lijn van 'we weten dat in wijk XX kinderen op scholen zitten met lage SES, die nu al maanden geen boek hebben opengeslagen, en als dit nog 2 jaar doorgaat, dan heeft dat zowel voor die kinderen als voor de maatschappij ernstige effecten (werkloosheid, criminaliteit, psychologische effecten...) – dus we moeten in die setting om deze reden voorrang geven aan die leerlingen en zorgen dat ze les kunnen krijgen in een goed geventileerde sporthal, of buiten.' Of zelfs 'wat er ook gebeurt, de scholen in wijk XX gaan niet meer sluiten, want die leerlingen hebben nu al een achterstand ingelopen.' Dit gesprek wordt vaak nog niet aangedurfd en dat zou wel moeten, is het pleidooi. Of het wordt wel toegepast, maar dan zonder expliciete uitleg. Het gevolg is dat het dan ter plekke wordt opgelost, en dat mensen met een luidere stem meer gehoord worden, of dat er toeval in het spel is, of... De verschillen kunnen in elk geval nog groter worden. Het beleid nu doet een groot beroep op individuele verantwoordelijkheid, maar welke rol wil de overheid pakken om op te komen voor het gemeenschappelijk belang? Voor de burgers die de individuele afweging of de individuele bescherming van hun ruimte niet makkelijk kunnen maken? Of het nu gaat om een plek in de klas, of een IC bed, of ruimte om op straat te lopen? De overheid kan niet alle schade beperken voor alle groepen maar daar kun je je wel rekenschap van geven, en je kunt daar het gesprek over opzoeken met elkaar – gekoppeld aan die interventielogica: als A dan doen we B Of we doen B nooit, voor die groep. Dat kun je dan ook uitleggen aan de samenleving, is de gedachte.

Zeker, zo benadrukt men opnieuw, als je je vertrekt vanuit een positief kader en ruimte: 'alles is toegestaan behalve de dingen die niet mogen, maar op specifieke plekken en momenten moet je bepaalde dingen niet doen omdat je dan misschien besmet raakt.

Er was vooraf nog een derde en laatste vraag geformuleerd, naar inzetten op eigen verantwoordelijkheid, die kwam niet heel expliciet meer los aan orde, deels door tijdgebrek en deels doordat het thema eerder al wel was aangeraakt.

5. Afronding

Het spiegelen van de beleidsvoornemens door VWS is tussendoor gebeurd, in dialoog met de experts – hun reacties zijn integraal deel van dit verslag, en kort aan het eind nog eens – door de hoofdlijn te benoemen zoals die ook op de afgelopen persconferentie van Premier Rutte uiteen is gezet. In een open ronde konden de experts nog een advies of laatste punt meegeven waarvan ze vonden dat het nog onvoldoende aan bod was gekomen. Niet iedereen maakte hier gebruik van, dit is wat er nog benoemd werd:

	Welke open adviezen willen experts nog meegeven in reactie op de beleidsvoornemens en het gesprek in het algemeen?
5.1.2e	De interactie tussen kennisinstellingen en de beleidsontwikkeling moet nauwer. Het typische ZonMW proces duurt te lang: lange competitieve aanvraagtrajecten van gedetailleerde onderzoeksvorstellen voor subsidies van 3 jaar... In Duitsland reiken ze Rolling Grants uit en geven ze coöperatieve subsidies aan universiteiten en hogescholen die kort cyclisch op onderzoeksvragen kunnen inspelen. Ik adviseer om je daarop te richten als insteek... neem de kennisinstellingen mee rond de dataontwikkeling en onderzoek in de regio, er is zoveel kennis die nog niet gebruikt wordt.... Houd die kennisontwikkelloop kort en leg niet alles vast gedetailleerde voorstellen. En financier en organiseer het consequent zodat

	de kennisinstellingen duurzaam kunnen meedoen. Ook burgerorganisaties kun je betrekken voor hun ervaringskennis, maar ook dat hoeft niet allemaal vrijwillig: funding kan ook daar helpen het structureel mogelijk te maken.
5.1.2e	Het Hillegom-café kwam langs een paar keer... het maakt uit of we dat café dichtdoen als 'straf' of dat het een maatregel is om verder verspreiding van het virus te voorkomen – want dan suggereren we dat het virus er nog binnen hangt. Dat fundamentele punt over hoe je naar het risico kijkt en hoe bereid je bent preciezer te zijn in waar t risico wel of niet zit, dat vind ik heel belangrijk om nog eens te benadrukken. Ons pleidooi is breder dan benut bredere expertise en ga meer de dialoog aan/leg beter uit. Voor mij is een kern: zijn we bereid om fundamenteel te blijven kijken naar wat weten we over het risico en daar ook op te acteren – een tussentijdse rapportage over wat we nu allemaal uit het BCO weten dat zou ik wel eens willen zien. Blijf leren en spreek dat ook uit, laat het zien, ook op het allerhoogste niveau.
5.1.2e	Ik doe graag nog een keer een pleidooi om gebruik te maken van de enorme creativiteit die er bij onderzoekers en publieke en private instelling en is om te leren over wat werkt en wat werkt niet. Juist nu we het pad opgaan van 'zo precies mogelijk' intervenieren ontstaan er fantastische leermogelijkheden om heel praktisch en concreet te gaan kijken: wat werkt? Wat dan wel absoluut nodig is, is transparantie over de data en duidelijke stoplichtindicatoren. Precisie in die indicatoren gaat misschien ten koste van simpelheid en communiceerbaarheid voor mensen voor wie t sowieso allemaal al een beetje te snel gaat in dit leven. Mijn idee is dat je daar 2 lagen in zou kunnen inbouwen; een laag voor de mensen die het precies willen weten en die zelf in de data wil duiken en een laag voor mensen die t allemaal niet zo precies willen weten en gewoon 3 keuzes willen hebben en dat heel duidelijk en eenvoudig wordt gecommuniceerd: organiseer het allebei.
5.1.2e	Ik wil nog een keer het punt benadrukken dat ook in de laatste persconferentie en nu in de samenvatting van de beleidslijn van de overheid het punt van ventilatie niet zit. Wel: je moet je handen stukwassen, maar met alle

	literatuur die er al is, met de kennis uit Japan vanaf maart/april en voorbeelden van situaties waarin we met goede ventilatie iets hadden voorkomen (de problemen in Hillegom zijn daar bijvoorbeeld ook toe te herleiden... na 23 uur werd iedereen besmet omdat men toen de deur dicht deed) vind ik het onbestaanbaar dat begin augustus het woord ventilatie nog steeds niet genoemd wordt. Ik vind dat de overheid al in april een deltaplan ventilatie hat moeten maken - dat kan in het najaar echt nog ons grote probleem worden in scholen en kantoren. Dat er nu nog steeds wel over mondkapjes in de buitenruimte gepraat wordt maar niet over ventilatie als je binnen bent en sowieso verplaatsing van activiteiten naar buiten (move act outside) dat vind ik onbegrijpelijk. Het baart me zorgen. En ik vraag me ook echt af hoe het kan: wat zit er in die hele keten niet goed? Mijn advies is om daar met de evaluatie ook echt naar te kijken: waar blijft die informatie hangen, hoe kan dit?
5.1.2e	Zorg dat het beleid echt evidence based is en communiceer die kennis breed. Waar je iets niet weet communiceer dat dan ook. Doe een moreel appel op instituties zoals het onderwijs om zich aan dat evidence based beleid te houden.
5.1.2e	Het is voor dak- en thuisloze mensen niet mogelijk om in zelfisolatie te gaan bij klachten, met alle risico's voor henzelf en de publieke gezondheid. Ook komende winter moeten mensen die dakloos zijn terecht kunnen in de maatschappelijke opvang. De afgelopen winters stond de capaciteit van deze opvang onder druk. Door COVID-19 is extra capaciteit nodig, simpelweg omdat er minder bedden in een opvang kunnen staan. Mensen ervaren soms barrières in het <i>kunnen</i> opvolgen van de maatregelen, zoals het tijdig laten testen. Dit vanuit praktische overwegingen (niet iedereen is bijvoorbeeld in staat om makkelijk naar een teststraat toe te komen) of doordat er onduidelijkheid is over het eigen risico van zorgkosten. Onderzoek de toegankelijk van teststraten en deze barrières om mensen te helpen om de maatregelen te kunnen opvolgen. Dit geldt ook voor mondkapjes; stel dat deze verplicht worden, bedenk hoe je deze voor iedereen beschikbaar

	kan stellen, ook voor mensen die ze niet kunnen betalen. Via voedselbanken? Kun je ze vergoeden? Kijk bij <i>alle</i> maatregelen ook vanuit het perspectief van iemand die geen geld heeft, geen telefoon heeft, de taal niet spreekt of zich om wat voor reden dan ook lastiger aan de maatregelen kan houden. Vaak willen mensen wel maar kunnen ze niet. Betrek daarbij in open dialoog ook mensen die al werken met die kwetsbare groepen, zoals bijvoorbeeld Leger des heils, Vluchtelingenwerk, Rode Kruis.
5.1.2e	We gaan een lastige fase in. We zijn de lockdown ingegaan met 3 maanden mooi weer, dat heeft veel mensen overeind gehouden. Ik voorzie een enorme recessie. We gaan nog lang online werken. Het paradigma is nog steeds 'wat er niet kan...' Mijn pleidooi is echt: laat zien wat er <i>wel</i> kan. Een voetbalstadion, daar kunnen 10000 mensen in als je het goed organiseert. Laat zien wat er kan, en doe dat ook. Ik denk dat veel mensen het niet gaan volhouden als je teveel blijft kijken en werken vanuit een te smal paradigma rond wat er niet kan en mag. Dan gaan er ontzettend veel mentale depressie ontstaan in het najaar. Studenten hebben het nu al moeilijk en dan moeten ze nog een jaar online college volgen... En deze crisis gaat de ongelijkheid versterken. Daar moeten we echt wat mee. Dat brengt me terug bij het begin van dit gesprek. Het effect van deze maatregelen kan wel eens desastreus uitpakken dit najaar als we het niet over een andere boeg gaan gooien. We onderschatten volgens mij de urgentie. En dan heb ik het niet eens alleen over het virus maar ook over alle schade die is aangericht en die de maatregelen nog steeds met zich meebrengen. Een nieuw perspectief is heel hard nodig.